

KRÍZA ČÍTANIA

V dňoch 11. – 12. septembra 2007 sa v priestoroch hotela Akadémia v Košiciach konal v poradí už tretí seminár z cyklu KRÍZA ČÍTANIA. Rovnako ako v predchádzajúcich dvoch rokoch i tohtoročné stretnutie zorganizovala tamojšia Verejná knižnica Jána Bocatia v spolupráci so Slovenskou národnou knižnicou v Martine. V tejto časti prinášame príspevky, ktoré odzneli na seminári.

POZNÁVACIE A ETICKÉ FUNKCIE LITERATÚRY

Doc. PhDr. Etela Farkašová, PhD. *

Kým začnem hovoriť o funkciách literatúry, pristavím sa pri samotnom pojme **literatúra**. Tento pojem používame veľmi často aj v bežnom živote, ani si neuvedomujúc, že má rôzne významy a že tieto významy nie sú čím-si nemenným, ale menia sa v závislosti od konkrétneho historického kontextu. Otázka, čo je to vlastne literatúra, zaujímala spisovateľov, ale aj teoretikov, literárnych vedcov, ktorí jej venovali celé články alebo dokonca knižky – na ilustráciu spomeniem aspoň takých autorov, ako sú Lev Nikolajevič Tolstoj, Jean-Paul Sartre alebo Paul Valéry, z teoretikov zasa napríklad Roman Jakobson, Nelson Goodman, Roland Barthes alebo Michel Foucault.

V najširšom zmysle slova pod literatúrou chápeme všetko, čo má podobu napísaného alebo vytlačeného textu. Niekedy sa používa pojem „krásna literatúra“ či beletria, zahŕňajúci nielen fikciu, ale aj filozofické, historické či iné texty.

V modernom chápaní sa pod literatúru zahŕňa próza, poézia, divadlo – dráma. Neraz sa pojem literatúry vymedzuje tautológiou a za literatúru sa pokladá všetko, čo píše spisovateľia. Francúzsky teoretik, filozof Roland Barthes hovorí poloirónicky, že literatúra je to, čo sa vyučuje v školách, to, čo sa číta v triede. A ja si dovoľm v kontexte tohto seminára parafrázovať uvedené výroky a podať túto definíciu: Literatúra je to, čo sa nachádza v knižniciach, resp. v knižničných regáloch zoradené podľa mien spisovateľov a čo si z knižnice požičiavajú čitatelia. Faktom teda je, že termín literatúra má rôzne široký rozsah a rôzne široký obsah.

Každé uvažovanie o literatúre sa usiluje nachádzať odpovede na niekoľko základných otázok. Súčasný francúzsky teoretik Antoine Compagnon naznačuje pole takýchto úvah prostredníctvom súboru otázok:

- Čo je to literatúra?
- Aký je vzťah medzi literatúrou a autorom?
- Aký je vzťah medzi literatúrou a skutočnosťou?

- Aký je vzťah medzi literatúrou a čitateľom?
- Aký je vzťah medzi literatúrou a jazykom? ([1], 34).

So zreteľom na tému tohto seminára sa sústredím na dve z uvedených otázok – na otázku skúmajúcu vzťah medzi literatúrou a skutočnosťou, o ktorej budem uvažovať v kontexte problematiky poznávacích možností literatúry, a na otázku o vzťahu medzi literatúrou a čitateľom – to zasa v kontexte problematiky etických aspektov literatúry, resp. možného etického (etizujúceho) pôsobenia literatúry na čitateľa.

Pokúsme sa teraz vymedziť charakteristické **funkcie literatúry**. Viacerí autori sa zhodujú v možnosti deliť ich na individuálne a spoločenské, súkromné a verejné. Notoricky známe je aristotelovské vymedzenie funkcie literatúry a umenia vôbec pomocou pojmu *katharsis* (katarzie) čiže akejsi emocionálnej očisty. Už od antiky sa literárnym textom pripisuje schopnosť produkovať a prenášať istý špecifický druh poznania, zameraného hlavne na ľudské správanie a jeho etické aspekty, či už ide o správanie individua alebo celej spoločnosti.

Neraz sa literatúra vymedzuje aj vo väzbách na ideológiu a ideologické či ideové pôsobenie na čitateľa. Ak z tohto hľadiska možno na jednej strane hovoriť o istej socializujúcej či normativizujúcej funkcii literatúry (čitateľ dostáva cez literárne texty správy o tom, ako je daná spoločnosť usporiadaná, aké vzťahy v nej dominujú a sú žiaduce, aké hodnoty, resp. postoje sú preferované, teda správy, ktoré potvrdzujú istý konsenzus), na druhej strane môžu byť literárne texty aj zdrojom rebélie, vzdoru, protestu, môžu byť narušiteľmi prežívajúcich noriem, vzorov, predsudkov, stereotypov, môžu byť narušiteľmi konsenzu – v takomto prípade hovoríme o *subverzívnom pôsobení literatúry*; táto subverzia sa môže vzťahovať tak na charakter existujúcich spoločenských vzťahov, ako aj na estetický kánon diela a aj na jeho koncepciu ako umeleckého fenoménu (napr. na chápanie reprezentácie reality umeleckým dielom). Ak teda literatúra akoby v jednom prípade pritakávala prítomnosti, potvrdzovala

* Filozofická fakulta UK, Bratislava
e-mail: Etela.Farkasova@fphil.uniba.sk

a schvaľovala existujúce formy ľudského života, vzťahovania sa k svetu, k sebe, k iným ľuďom, v druhom prípade ide o istú opozíciu voči realite, o jej spochybňovanie. Rovnako by sme však mohli zdôrazniť aj schopnosť literatúry presahovať prítomnosť, dovidieť za súčasnosť, načrtávať možné podoby vývoja (napr. predvídanie ekologických či iných problémov, možných omylov civilizáčného vývoja a pod.); v takomto prípade hovoríme o *anticipujúcej funkcii literatúry*. Je zrejme, že anticipácia predpokladá jednak poznanie, jednak je spätá s predstavami o morálnych hodnotách (či už želateľných alebo neželateľných). Týmto anticipačným momentom môže literatúra pôsobiť stimulujúco na sociálny pohyb, resp. môže na jeho margo vyslovovať určité mementá a brzdiť ho v smerovaní k negatívnym dôsledkom.

Ostaňme ešte chvíľu pri spomínanom, dodám, že originálnom až provokujúcom francúzskom poetovi, aforistovi, esejistovi a filozofovi, ktorý vo svojich známych *Zlých myšlienkach* venoval viacero aforizmov práve téme, ktorá súvisí s týmto seminárom, a to téme tvorby literárnych textov a ich pôsobenia na čitateľa. Paul Valéry v aforizme nazvanom *Rozličné funkcie čítania* píše: „Celá literatúra sa riadi podľa toho, ako sa číta. Jednou z najvýznamnejších funkcií čítania je oslobodiť od myslenia. Rozptýliť sa, ako sa vraví. Čítať znamená nemyslieť. Okrem toho existuje aj čítanie, ktoré myslieť nabáda.“ ([2], 168 – 169).

Ako prezrádza názov tohto príspevku, pozornosť sústredím predovšetkým na také čítanie, ktoré – povedané s Valéryom – myslieť nabáda a ktoré zároveň vedie k istému poznávaniu, jedinečnému svojou povahou i svojimi účinkami. O tom, čím je toto, takpovediac „literárne poznávanie“ – či poznávanie prostredníctvom literatúry – charakteristické, jedinečné, nezameniteľné a aké sú (aké môžu byť) jeho účinky na čítajúcich, sa pokúsím teraz niečo uviesť.

Nazdávam sa, že nielen pre literárne diela, ale pre akékoľvek umelecké diela je príznačná výrazná sústredenosť predovšetkým na vnútornú realitu subjektu, na sféru jeho zážitkovosti, skúsenosti. Aj v prípade, že umenie podáva obraz vonkajšieho sveta (jeho výseku), vždy v ňom ide predovšetkým o uchopenie a sprostredkovanie subjektívneho obrazu sveta a do istej miery aj sebaobrazu samotného umelca. Každé literárne (umelecké) dielo vyjadruje jedinečné videnie, reflektovanie, cítenie a prežívanie daného objektu, výseku sveta či danej témy, ako sa odohralo v osobnosti konkrétneho autora a ako ho autor dokázal esteticky stvárniť. Táto výrazná subjektivita patrí k charakteristickým znakom literárneho (umeleckého) obrazu, ale aj literárneho (umeleckého) poznávania.

V súvislosti s problematikou poznávania prostredníctvom literatúry sa v súčasných odborných diskusiách tematizuje blízkosť, dokonca príbuznosť literatúry s filozofiou, pričom sa vynárajú otázky, prečo a akým spôsobom sa literatúra stáva „filozofujúcou literatúrou“ a naopak, filozofia zasa „literarizujúcou filozofiou“, t. j. či a ako zasahuje literatúra do kompetenčného poľa filozofie a naopak, filozofia do poľa literatúry, ako si „delia“ svoje témy a „požičiavajú“ svoje výrazové prostriedky. V každom

prípade sme dnes svedkami tak tendencií približovania, ako aj tendencií vzdalovania obidvoch spomínaných druhov tvorby. Pozornosť budem venovať prvej zo spomínaných tendencií, presnejšie jednej jej časti. Obídem prípady, keď filozofia siaha za literárnymi prostriedkami, ako je to napríklad pri rozšírenom žánri filozofickej eseje, ktorá sa z viacerých dôvodov dnes teší veľkej popularite, a pozornosť zameriam na rozmach „filozofujúcej literatúry“. Myslím tým literatúru, v ktorej dochádza vo výdatnej miere k nahrádzaniu epických línií filozofickou reflexiou, tematizáciou metafyzických či etických problémov často sprevádzajúcich život moderného človeka. V rámci takejto „filozofizácie literatúry“ možno hovoriť napríklad o vzniku „metafyzického románu“ – priam exemplárnym príkladom je tvorba Ernesta Sábata, Julia Cortázara, ktorých diela majú zreteľné metafyzické súradnice či Julia Luisa Borgesa, ktorého poviedky sa označujú ako „metafyzické fantázie“ ([3], 69, 133). Títo a ďalší spisovatelia vo svojich prózach uchopujú relevantné filozofické problémy, či už je to motív labyrintu ako modelu existenciálnej reality moderného človeka, motívy chaosu, vzťahu sna a reality a pod. Ak by sme urobili malý exkurz do 19. storočia, nemohli by sme obísť napríklad Dostojevského, ktorý v románoch tematizuje kľúčové etické, ale aj filozoficko-teologické problémy – pars pro toto spomeniem kapitolu o Velkom inkvizítovi z *Bratov Karamazovcov*, ktorá je brilantnou reflexiou fenoménu slobody, nevyhnutnosti či autority.

V spomínaných diskusiách sa pozornosť často sústreďuje na problém týkajúci sa špecifických poznávacích možností literatúry, a tým tak trochu aj na problém vzťahu literárneho a iného poznania (napr. filozofického). Ak odhliadneme od detailnejších odlišností, môžeme v tejto súvislosti rozlíšiť niekoľko základných typov postojov k poznávacím možnostiam prostredníctvom literatúry. V súlade s prvým postojom sa zásadne odmieta možnosť poznávacích kompetencií literárneho diela a literatúra sa zavrhuje a odsudzuje ako zdroj iracionality, a to tak s ohľadom na autora, ako aj s ohľadom na recipienta. Druhý postoj obhajuje autonómiu literatúry, vychádzajúc z myšlienky, že literatúra nemôže poznanie napomáhať, obohacovať, ale nemôže ho ani brzdiť, pretože obidvoje – literatúra i poznanie – majú svoje vlastné, vzájomne odlišné a nezávislé cesty.

Ďalším typom sú názory, podľa ktorých literárne diela prispievajú k poznaniu; v slabšej verzii má toto tvrdenie podobu, že niektoré literárne diela môžu byť užitočné ako cenná ilustrácia poznania, ktoré už bolo sformulované mimo literatúry. Príbuzné je tvrdenie, podľa ktorého môže čítanie literárnych diel prispieť k formulovaniu nových hypotéz, a to predovšetkým vo vedách o človeku. Ide o hypotézy, ktoré môžu byť potom neskôr preverované neliterárnymi prostriedkami a môžu mať pre ďalšiu teoretickú prácu skutočnú heuristickú hodnotu (podrobnejšie In [4]). Osobne sa nazdávam, že literárne diela môžu prinášať významné poznanie, ku ktorému dospeli ich autori – ide predovšetkým o poznanie psychických fenoménov, že literárne dielo môže účinným spôsobom prenášať na čitateľov súbory morálneho poznania, ale môže odovzdávať (ponúkať ako námety na uvažovanie)

aj morálne návody, vzory konania a pod. Charakteristické znaky literárneho diela – napríklad prítomnosť fikcie v ňom, forma narácie, používanie dialógov, alegórie, metafory a pod. – sú dôležitými predpokladmi, aby mohlo literárne dielo účinným spôsobom prispieť k poznaniu zložitej sféry ľudskej psychiky a účinnému sprostredkovaniu týchto poznatkov.

V širokom spektre názorov na túto problematiku sa možno stretnúť aj s námietkami, že o poznávacích možnostiach literatúry nemá zmysel za každých okolností a v súvislosti s každým poznávaním hovoriť (ide napríklad o poznávanie faktov). Aj keď sú tieto námietky oprávnené, nazdávam sa, že existuje veľa prípadov, keď môže byť literatúra vysoko oceňovaná ako nevyhnutný a nenahraditeľný prostriedok, ktorým sa dosahujú súbory cenných poznatkov – napríklad o jemných nuansách individuálneho prežívania rôznych (a to nielen) významných, aj celkom všedných, ba až banálnych životných situácií, ale i poznatkov o dobovej spoločenskej atmosfére, prevládajúcom štýle myslenia a pod.

Špecifickosť literárneho spôsobu poznávania súvisí podľa môjho názoru najmä s možnosťou znásobených zážitkov/skúseností a jeho charakter možno vyjadriť napríklad výrazom poznanie prostredníctvom „zastupujúceho“ či „náhradného“ prežívania. Je to druh poznania, ktoré smeruje k uchopeniu, prežitiu nejakej osobne neprežitej (aj cudzej) skúsenosti, k tomu, aby sme sa dozvedeli, aké je to mať nejakú skúsenosť. Inak povedané, literatúra smeruje k nahliadnutiu do iného (cudzieho) života, ktorý by pre nás ostal bez literatúry neprístupným. Literárne dielo vytvára takpovediac esteticky formovaný experimentálny priestor pre vznik (a uchopenie) nových, inak nedosiahnuteľných skúseností tým, že nám dovoľuje ocitnúť sa „v koži“ iných ľudí, identifikovať sa s ich myšlienkovým, pociťovým, zážitkovým svetom, osvojiť si ich perspektívu, postoje, situovať sa do ich morálnych konfliktov.

Pri obhajobe špecifickosti „literárneho poznania“ sa najčastejšie argumentuje tým, že literatúra má najlepší, priam privilegovaný prístup k určitým (najmä vnútorným) dimenziám subjektivity, ku ktorým veda nemá prístup. Toto „poznanie“ môže prispieť k obohateniu spomínaného typu poznatkov získaných vedou, môže rozšíriť spektrum pohľadov na človeka, ktoré unikajú pozornosti filozofie, psychológie či iných spoločenských vied. Podľa známeho španielskeho spisovateľa Miquela de Unamuna skutočnú a hlbokú filozofiu netreba hľadať v abstraktných traktátoch, ale v románoch, pretože román (literatúra vôbec) je najadekvátnejším prostriedkom na poznávanie, uchopenie a vyjadrenie zložitosti ľudského života. Viac ako silne racionálnej argumentácie dôveruje Unamuno sile fantázie a citu [5]. Práve vďaka nim, prízvukuje spisovateľ, ako aj vďaka literárnemu jazyku (jeho poetickosti) sa môže stať literatúra prostriedkom a účinnou metódou poznávania ľudského prežívania a takisto aj vyjadrenia filozofických ideí, môže sa stať objaviteľkou mnohých aspektov ľudskej existencie, ktoré unikajú vedeckému poznávaniu.

Reflexie vzťahu estetických a poznávacích momentov v umení sú prítomné aj v prácach slovenského filozofa

Igora Hrušovského, ktorého nespomínam náhodou. Je to totiž jeden z prvých zakladateľov modernej filozofie na Slovensku – v apríli tohto roku sme si pripomenuli 100. výročie jeho narodenia. Navyše, a to je hlavný dôvod, pre ktorý sa o ňom zmiňujem, Hrušovský sa okrem dejinnofilozofickej a noetickej problematiky venoval práve aj vzťahom filozofie a umenia, resp. filozofickým aspektom umenia (ba aj kultúry v širšom zmysle slova). Nedá mi, aby som sa o ňom a o jeho koncepcii vzťahu reality a umenia či koncepcii „(ne)poznávania umením“ aspoň stručne nezmienila.

Podľa Hrušovského, ktorého myslenie bolo silne poznamenané štrukturalizmom, umenie nemožno v nijakom prípade redukovať na jeho poznávaciu zložku či funkciu, „príznačnou črtou umeleckého javu vôbec nie je moment poznávací“, a preto treba hľadať jeho špecifikum výlučne v ňom samom a v jeho estetickom pôsobení. V súvislosti s románom (ale aj s operou či s „niektorými komplexnými a heterogénnymi útvarmi“) hovoril však tento prísny kritik koncepcií gnozeologizácie umenia a estetiky o poznávacom momente ako o organickej zložke umeleckého diela, jedným dychom dodávajúc, že poznávací moment je skutočne len momentom estetickej hodnoty umeleckého diela ([6], pozri aj [7]). Názor o špecifických poznávacích kompetenciách literatúry (umenia) pokladám za oprávnený, ba dokonca za užitočný, pretože pomáha utvárať naše predstavy o literatúre ako o prostriedku poznávania, a to v zmysle tvorby poznatkov zo strany autora i v zmysle sprostredkovania, odovzdávania poznatkov – tu už mám na mysli čitateľov.

Hrušovský sa kriticky vyjadroval na margo koncepcií mechanicky chápaného odrazu ako princípu umeleckej tvorby; odmietal chápanie umeleckej tvorby ako odzrkadľovania spoločenských štruktúr, nepopieral však väzby medzi realitou a umeleckým dielom, inak by mu nemohol pripísať schopnosť postihovať dynamiku života špecifickým spôsobom ([6], 88).

Literatúra a celé umenie má nielen podľa Hrušovského, ale napríklad aj podľa Heideggera či Gadamera – a ja s nimi vrelo súhlasím – významné ontotvorné pôsobenie. Literatúra (umenie) vytvára skutočnosť nového rádu, nie je akýmsi odleskom, úlomkom reality, ale je realitou nového typu, každé literárne dielo je svetom osebe – so svojou špecifickou logikou, svojimi zákonitosťami a pod. Umenie predstavuje tvorbu novej skutočnosti, umelecké dielo možno poeticky vymedziť ako „prírastok na bytí“, alebo – pomocou inej metafory – umenie možno chápať ako „návrat do bytia“, ako jeho obohatenie, práve o ten špecifický rozmer, ktorý je podstatou umeleckého diela. Toto ontotvorné pôsobenie môžeme sledovať aj v súvislosti s pôsobením literárneho diela na percipienta – toho, kto vníma dielo (pod vplyvom literárneho textu sa môže zmeniť náš pohľad na skutočnosť, na istý problém, môžu sa zmeniť naše city, postoje, hodnoty).

Proces čítania je vlastne procesom interpretácie, ktorá je zároveň kreáciou a ktorá má vždy individuálny, psychologický, ale aj sociálne podmienený charakter. K literárnemu textu pristupujeme vždy z istej pozície, s istou osobnou životnou skúsenosťou, ale aj v určitej konkrétnej situácii a naladenosti, preto interpretácia nesie stopy

príjemcu, je subjektívna. (Okrem týchto individuálnych, subjektívnych faktorov ovplyvňujú percepciu aj sociálne – objektívne faktory, ku ktorým patria napríklad dobové percepčné návyky, ale aj isté percepčné vzorce, ktoré sa menia historicky aj v závislosti od konkrétnej kultúry.) V každom texte teda nachádzame aj seba, vyberáme si z neho najmä to, čo zodpovedá našim skúsenostiam, potrebám, túžbam. Veľmi výstižne vyjadril túto skutočnosť Anatole France, keď na margo vlastnej recenzentskej činnosti poznamenal: „Keby chcel byť kritik naozaj úprimný, musel by povedať: Páni, budem hovoriť o sebe v súvislosti so Shakespearom, o sebe v súvislosti s Racinom...“ Inými slovami povedané: ak čítame knihu, interpretujeme ju vždy cez seba, čítame v nej a cez ňu seba, svoje príbehy, nachádzame – lepšie povedané, potvrdzujeme alebo overujeme si ňou svoje vlastné pocity, svoje myšlienky... Nepokladám toto tvrdenie za protirečivé s predchádzajúcim tvrdením o ontotvornom pôsobení diela na čitateľa, skôr proces čítania pokladám za zložitý cyklus vzájomného pôsobenia čítajúceho subjektu a diela.

Treba však hneď dodať, že ontotvorné pôsobenie diela sa vzťahuje aj na samotného tvorcu. Viacerí spisovatelia sa vyznali, že po napísaní toho-ktorého diela sa sami zmenili, stali sa inými, proces písania akoby bol zároveň procesom sebaupisovania, sebadotvárania (povedané s Rúfusom, báseň sa vpisuje básnikovi do kože, báseň... „majstruje si ťa a ťa ženie...“).

Problematika poznávania prostredníctvom literárnych textov veľmi úzko súvisí s problematikou „mimézis“, ktorej korene odkazujú na Aristotelovu *Poetiku*, ba ešte skôr, na Platóna. O ňom je známe, že v umení videl kópiu (pretože samotnú skutočnosť vecí chápal tento filozof ako odraz, kópiu ideí), preto zaujal k umeniu odmietavé stanovisko. Podľa neho umenie nemohlo byť zdrojom poznania, tobôž nie pravdy a básnikom nemohlo prináležať v spoločnosti dôstojné miesto. Zatiaľ čo Platón fenomén „mimézis“ degradoval, Aristoteles ho nechápal ako niečo pasívne, ako mŕtvu kópiu, ale naopak, ako poznanie, ako čosi aktívne. K tomuto fenoménu zaujímali neskoršie literárnovedné (aj filozofické) koncepcie rôzne postoje, v moderných poetikách bol odmietaný a až v posledných desaťročiach možno zaznamenať pokusy o jeho oživenie, dokonca o jeho rehabilitáciu. Viacerí autori, ako na to poukazuje v práci *Démon teórie* Antoine Compagnon, sa zhodli v tom, že pripísali „mimézis“ funkciu poznania, resp. znovupoznania, ako aj v tom, že cieľom „mimézis“ vôbec nie je skutočnosť mechanicky, pasívne kopírovať, ale vytvárať vzťahy medzi udalosťami, ktoré by sa inak javili ako čisto náhodné, a tak dať ľudským činom zmysel ([1], 138). „Mimézis“ teda nie je akýmsi „obťahom skutočnosti“, jej kópiou, ale tvorivým napodobením, a tak možno hovoriť o „mimetickej poznání“, o heuristickej hodnote „mimézis“ ([1], 142 – 143). „Mimézis“ ako princíp literárnej tvorby nemá nič spoločné s kopírovaním, s mechanickým odrážaním reality, ale predstavuje zvláštnu formu poznávania sveta ľudí prostredníctvom rozprávania, spriadania zápleto, príbehov. Je to veľmi špecifické poznanie, ktoré je odlišné od logicko-matematického poznania či od poznania empirických vied. Prostredníctvom nového prístupu

ku fenoménu „mimézis“ sa tak obnovila dôvera v schopnosti literatúry vzťahovať sa k svetu a poznávať ho...

To však neznamená, že k tejto problematike existuje jedno, jediné stanovisko. Už som spomenula, že na problematiku poznávacích možností literatúry sa sformovalo pomerne široké a diferencované spektrum názorov. Napriek ich rôznorodosti možno stručne zhrnúť a zovšeobecniť niekoľkých ústredných otázok, ktoré sa v týchto názoroch vyskytujú. Stručne ich teraz zrekonštruujem: Ide o otázky:

- či je v možnostiach literatúry adekvátnejšie uchopenie celkov, t. j. či literatúra disponuje pri celostnom prístupe k skutočnosti, najmä „vnútornej“ väčšími kompetenciami ako filozofia, psychológia či iné spoločenské vedy,
- či je literatúra schopná uchopiť a ďalej rozpracovávať novým, prístupnejším a príťažlivejším spôsobom niektoré problémy metafyziky, etiky, teórie hodnôt a pod.,
- či prostredníctvom literatúry nie je možné utvárať lepšie a účinnejšie návody, „ako žiť“, ponúknuť spoľahlivejšie modely „dobrého“, „šťastného“ života než prostredníctvom filozofie, a teda či nemôže literatúra istým spôsobom dopĺňať, obohacovať poznávanie uskutočňované v etike. ([8], 11 a n.).

V komplexe otázok sa tak vynára aj otázka etických možností a funkcií literatúry. Nadviážem na jednu z línií v súčasnom uvažovaní vo filozofii, ktorá prináša nové pohľady pri hodnotení literatúry ako súčasti praktickej etiky a ktorá zdôrazňuje význam literatúry (drám, románov a iných druhov literárneho textu) pre morálnofilozofické skúmania. Ide o koncepciu americkej filozofky Marty Nussbaumovej, ktorú predložila v práci o morálnom myslení v antickej tragédii a filozofii, sústreďujú sa predovšetkým na filozofické diela Platóna a Aristotela, ako aj na tragédie Aischyla, Sofokla a Euripida ([9]). Nussbaumová navrhuje študovať literárne diela ako špecifický druh etických reflexií, pričom v tomto čítaní by mal dominovať pohľad určený optikou etiky. Autorka nazerá na literatúru ako na priestor, v ktorom sa uskutočňujú špecifické etické skúmania (takýmto priestorom bola pre ňu v predloženom modeli predovšetkým grécka tragédia). Je presvedčená, že tragické umožňuje najadekvátnejšie prezentovať etickú problematiku, pretože práve v tragédiách sa vytvárajú situácie, v ktorých sa človek musí rozhodovať pre jednu z dvoch alebo viacerých možností (osudové voľby ilustruje na antických hrdinoch, v pozadí ich osudov vždy stoja strety morálnych noriem). Podľa autorky v tragédii ako umeleckej forme sa stváraňuje kolízia morálnych noriem, ku ktorej dochádza v mene vyšších božských síl, čo jej dodáva veľkú váhu. Nussbaumová zdôrazňuje v súvislosti s etickými dimenziami tragédie aj to, že praktická životná múdrosť sa nemôže dosahovať iba prostredníctvom intelektu – pri jej získaní hrá rolu aj utrpenie, emocionalita, vášň, pátos ako forma uchopenia udalostí ([9], 27, 45, 62). Emocionalite, vášni, utrpeniu sa v tejto koncepcii pripisuje v tragédii veľký význam – nielen v súvislosti s konaním postáv, ale aj v súvislosti so spoluprežívaním tragédie divákmi, čo vyúsťuje do katarzie. Práve v skúsenosti utrpenia a ka-

tarzie vidí Nussbaumová predpoklad pre to, že tragédia sa stáva dôležitým poľom etického skúmania.

Treba povedať, že názory Marthy Nussbaumovej vyvolali živú diskusiu, v ktorej sa objavilo aj viac kritických pripomienok a spochybňovalo sa presvedčenie o etickom význame (presnejšie, o význame z hľadiska tvorby dôležitých poznatkov z etiky). Kritické výhrady (týkali sa napríklad toho, že medzi antickou drámou a súčasnou literatúrou je veľa rozdielov a úvahy o prvej nemožno mechanicky prenášať na druhú) však podľa mňa nespochybňujú základnú ideu Nussbaumovej koncepcie – nazerať na umelecké texty ako na modely morálneho konania, veď napríklad Beckettove hry podobne ako texty Thomasa Bernharda, Jeana Paula Sartra, Margaret Atwoodovej či Elfriede Jelinekovej a ďalších tým, že upriamujú pozornosť na ľudské konanie v konkrétnych spoločenských podmienkach, utvárajú priestor aj pre etické reflexie, poukazujúc napríklad na bezvýhodnosť ako črtu ľudskej situácie – črtu, ktorá je pre moderného človeka prinajmenšom takou príležitosťou či dokonca výzvou na etické reflexie, akou bola v antickej tragédii kolízia noriem spätých s vyššími, božskými silami.

Literárne rozprávanie môžeme z istého hľadiska vnímať v porovnaní s filozofickou (vedeckou) výpoveďou ako lepšiu, adekvátnejšiu a spoľahlivejšiu sprostredkovateľku morálnych názorov, súdov, morálnych konfliktov a spôsobov ich riešení, ktoré môžu fungovať ako isté „modelové situácie“, ba dokonca „návod“ pre konkrétne individuá, najmä však ako podnety pre samostatné (kritické) myslenie o otázkach morálky. Romány (v širšom zmysle literárne texty) môžeme, ak prijmeme koncepciu „estetickéj etiky“ Marthy Nussbaumovej, vnímať ako texty, ktoré dávajú špecifickým (poetickým) spôsobom vyjadrené odpovede na otázku, ako máme žiť, aký život preferovať, pričom, ako zdôrazňuje autorka, sa v týchto textoch – na rozdiel od etických teórií – morálne uvažovanie neodvíja od abstraktných premís a nechýba mu spojenie s realitou konkrétnych individuálnych životov, je s nimi pevne previazané. Literárne texty majú teda v porovnaní s filozofickými textami prednosť – prinášajú skúsenosť morálneho uvažovania a rozhodovania v konkrétnom kontexte individuálneho života, citlivo zohľadňujú jedinečnosť situácie morálnych konfliktov

a motivácií a navyše z etických úvah nevyčleňujú dôležité mimoracionálne zložky ľudskej osobnosti, ktoré zohrávajú dôležitú úlohu v reálnych procesoch morálneho rozhodovania. Iste by sme mohli menovať zo svetovej i z našej, z klasickej aj zo súčasnej literatúry nemalo príkladov toho, že literárne texty môžu podnietiť uvažovanie o otázkach, ako prežívať ľudský život čo najdôstojnejšie, najmúdrejšie, najlepšie. Tým, že vykresľujú esteticky účinným, sugestívnym spôsobom isté typy morálnych konfliktov a situácií, ponúkajú aj isté typy odvedí na ne, na ktoré ako čitatelia reagujeme, stotožňujeme sa s nimi alebo ich odmietame, predovšetkým však o nich premýšľame. A tak sa môže stať literatúra nielen podnetom na myslenie, ale aj prostriedkom morálneho rozvoja alebo, aby som sa vrátila k už v úvode spomínanému Paulovi Valérymu, prostriedkom osobnostného rastu.

Nazdávam sa, že knihovnícka profesia je veľmi potrebná pre každú spoločnosť aj preto, lebo pracovníčky a pracovníci knižníc, ktorí nám sprostredkujú vstup do sveta literatúry, patria k tým ľuďom, ktorí môžu do istej miery vplývať na to, či a ako sa pre nás literárne texty stanú prostriedkom nášho kultúrneho rozvoja a osobnostného rastu. A ten, ako mi iste dáte za pravdu, z hľadiska kvality nášho života nie je nepodstatný.

LITERATÚRA

1. COMPAGNON, A. *Démon teórie*. Literatúra a bežné myslenie. Kaligram 2006.
2. VALÉRY, P. *Zlé myšlienky a iné*. Bratislava : Prístrojová technika, 1993.
3. ŠIŠMIŠOVÁ, P. *Literatúra alebo filozofia?*(Dva portréty). Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2003.
4. LIVINGSTON, P.: *Literature and Rationality: Conceptions of Agency in Theory and Fiction*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991.
5. UNAMUNO, M. de. *Tragický pocit života v ľuďoch a národoch*. Bratislava : Ars stigmaty, 1992.
6. HRUŠOVSKÝ, I. *Problémy filozofie*. Bratislava : Obzor, 1970.
7. FARKAŠOVÁ, E. *Kompetencie umenia vo filozofickej koncepcii Igora Hrušovského*. In *Filozofia* 9/1998.
8. NAGL, L. *Philosophie und Literatur – Textualität der Philosophie*. In *Textualität der Philosophie. Philosophie und Literatur*. (Herausg. von L. Nagl und Hugh J. Silverman). Wien – München : Wiener Reihe, R. Oldenbourg Verlag, 1994.
9. NUSSBAUM, M. *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge University Press, 1986.

ÚVAHY O ČÍTANÍ

alebo Kto dnes číta, čo a prečo?

Prof. PhDr. Ladislav Šimon, CSc. *

Prvú otázku, ktorú si môžeme položiť v súvislosti s témou o čítaní, by sme mohli sformulovať napríklad v takomto

znení: Prečo ľudia vôbec čítajú? Pri podobných otázkach môžeme brať do úvahy skutočnosť, že alfabetaizácia širokých vrstiev obyvateľstva síce výrazne pokročila a len výnimočne nájdeme niekoho, kto nevie čítať ani písať, ale pri ďalších úvahách určite zistíme, že v kvalite čítania a písania sa ľudia od seba značne líšia.

* Filozofická fakulta PU, Inštitút germanistiky
e-mail: lsimon@unipo.sk